

**О МЕТАЛНИМ НАЛАЗИМА ИЗ
РАНОВИЗАНТИЈСКИХ УТВРЂЕЊА
СТАРИ УЛЦИЊ И ЂУТЕЗА,
СА ОСВРТОМ НА НАЛАЗЕ
РАНОСРЕДЊОВЈЕКОВНИХ
СЈЕКИРА ИЗ РИЈЕКЕ ЗЕТЕ**

**ABOUT THE METAL FINDS FROM
THE EARLY BYZANTINE FORTS
STARI ULCINJ AND DJUTEZA, WITH
AN OVERVIEW OF EARLY MEDIEVAL
AXES FROM THE ZETA RIVER**

Mladen Zagarčanin
Zavičajni muzej Bar
Kralja Nikole bb
mladarh@t-com.me

UDK 904-034:623.444.1(497.16)

Апстракт:

У овом раду објављени су неки нови налази из рановизантијских утврђења Стари Улцињ и Ђутеза, а дат је и приказ раносредњовјековних бојних сјекира из газа ријеке Зете, „Под Милову Луку“. Како је у посљедње вријеме број налаза из рановизантијског периода све већи, а истовремено је и веома мало приказан у научној јавности, овај рад је само сегмент у доприносу проучавања материјалне културе овог периода, првенствено металних налаза: дјелова ношње и опреме, као и налазе оруђа и оружја који су пронађени током истраживања или случајно.

Кључне ријечи: Рана Византија, Стари Улцињ, византијске копче, Ђутеза, остава алата, Зета, раносредњовјековне сјекире

Abstract:

In this paper new finds from the Early Byzantine forts of Stari Ulcinj and Djuteza are presented, while there is also an overview of Early Medieval battle-axes from the banks of Zeta river, more specifically the site “Pod Milovu Luku”. The number of Early Byzantine finds has continuously grown, at the same time it is heavily underrepresented in the scientific community. This paper represents a segment toward the contribution of material culture of the aforementioned period. Mostly metal finds are discussed: parts of clothing and gear, as well reasearching tools and weapons discovered through surveying or as chance finds.

Keywords: Early Byzantine, Stari Ulcinj, Byzantine belt buckles, Djuteza, tool hoard, Zeta, Early Medieval axes

Стари Улцињ (Сл. 2)

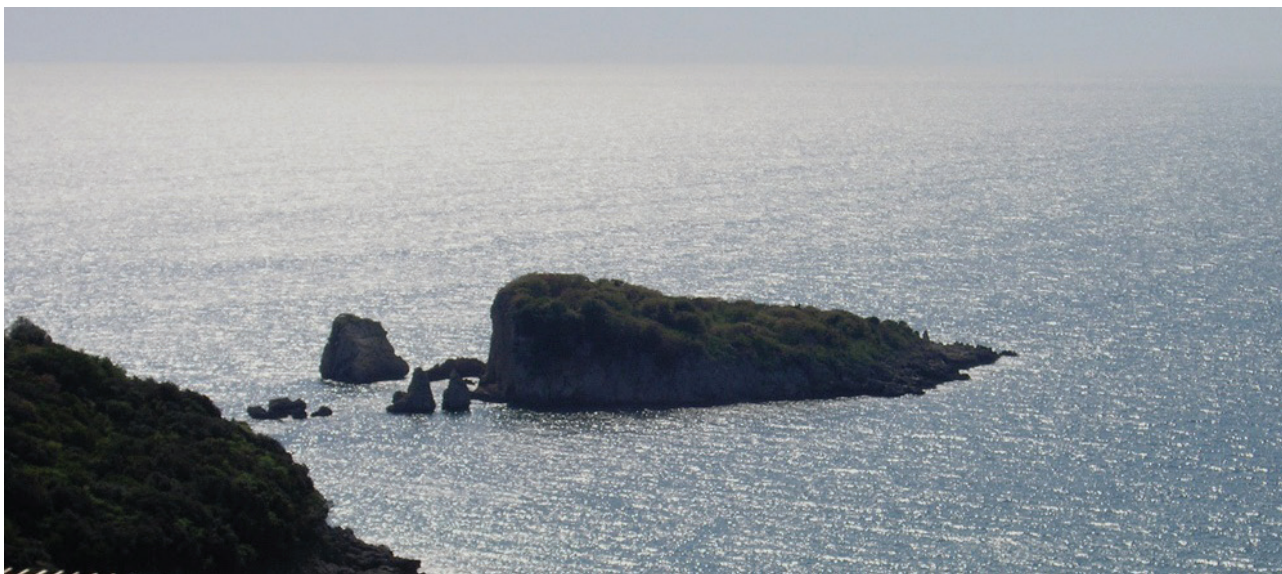
Stari Ulcinj (Fig. 2)

Сл. 1. Римски и рановизантијски градови и утврђења / Fig. 1. Roman and Early Byzantine towns and fortifications.

Стари Улцињ (Круче) је малено острвце (дужине око 220 метара и ширине око 100 метара) геолошки одсјечено и удаљено од копна 180 метара, скоро на пола пута између Бара и Улциња (Сл. 1). На источној страни се, окренута према копну, налази 44 метара висока литица са двије поткапине, одакле се терен благо спушта ка сјеверозападу. Живот на острву је потврђен археолошким материјалом

Stari Ulcinj is a small island (220 m long and 100 m wide), geologically cut off and at a distance of 180 m from continental land, almost half way between Bar and Ulcinj (Fig. 1). On the eastern side, facing land, there is a 44 m cliff with two notches. From there, the terrain gradually declines toward northwest. Life on the island has been confirmed through archaeological material spanning from the Hellenistic period, continuing through Roman

Сл. 2. Острво Стари Улцињ / Fig. 2. Island Stari Ulcinj.

који сеже у хеленистичко доба, а прати се преко првих вијекова римско-империјалног, касноантичког и рановизантијског периода, када је било јаче утврђено, о чему свједоче и остаци бедема дуж ивице острва, да би у XI вијеку овдје био саграђен скитски манастир, са црквицом криптом (Загарчанин, 2015, 93-95). На острву нису вршена никаква већа систематска археолошка истраживања, већ је мањим сондажним истраживањима 1974. године откривена црквица, цистијерна и остаци неких, још увијек недефинисаних објеката (Мијовић, 1989, 149-158).¹

Први значајнији налаз пронађен током рекогносцирања Старог Улциња је рановизантијска копча типа „Сиракуза“, која се датује у 6. или почетак 7. вијека (Сл. 3: 10a, 10b). Ријеч је о ливеној једнодјелној бронзаној копчи елипсоидне пређице са лежиштем за трн, и срцоликим оковом украшеним стилизованим орнаментима. На реверсу су уметнуте три перфориране усправне нитне које су држале кожни каиш, и једна рупица за причвршћивање гвозденог трна. Можемо их наћи на ширем

¹ Прве археолошке информације о Старом Улцињу сријећемо код Павела Аполоновића Ровинског на почетку 20. вијека, када говори о постојању капије и бедема. Након што је прошао скоро цијели вијек изведена су прва рекогносцирања 1974. године, да би 1984. године на острву била спроведена и прва археолошка истраживања која су открила остатке црквене и профане архитектуре средњег вијека (Мијовић 1988, 149-158).

Imperial, Late Antique and Early Byzantine periods, when it was refortified, testified by the remains of the fortification wall along the edge of the island. In the XI century skete (eremitic) monastery was built, with a small church with a crypt (Zagarčanin 2015, 93-95). No systematic archaeological excavations have been undertaken at the island, although there have been some sondage excavations in 1974, when the church, a cistern and remains of other unidentified objects were discovered (Mijović 1988, 149-158).¹

The first meaningful find discovered through the survey of Stari Ulcinj is an Early Byzantine buckle of the Syracuse type, dated to the 6th and the beginning of the 7th century (Fig. 3:10a, 10b). It is a cast single-piece bronze buckle with an ellipsoid frame, with a bedding for a prong and a heart-shaped mount decorated with stylized ornaments. On the reverse side, there are three perforated, upright rivets that held a leather belt, as well as a hole for the strengthening of the iron prong. They are discovered throughout a wide area, also beyond the borders of the Empire. They were

¹ The first archaeological information about the Old Ucinj can be encountered in the writings of Pavel Apolonović Rovinski at the beginning of the twentieth century, where he mentions the existence of the city wall and its gate. After almost a century, the first preliminary examination of the site occurred in 1974. Subsequently, in the year of 1984 first archaeological survey, in the form of the test pits or sondages, revealed the remains of the secular and sacral architecture in the Island (Mijović 1988, 149-158)

простору, далеко ван простора царства. Под именом „Сиракуза“, први их је забиљежио Вернер (Werner, 1955, 37), док се новије у вријеме класификују и као Schulze-Dörrlamm's тип D 12 (Schulze-Dörrlamm 2007, 9). Разликујемо неколико варијанти ових византијских копчи, од којих је примјерак из Старог Улциња на основу орнаментације припадао варијанти 2. Оков је декорисан у виду двије наспрамне палмете у плитком рељефу. Централни мотив је стилизовани цвијет са псеудо пупољцима смјештеним између палмета. Проналажене су дуж цијелог Медитерана, као и на многим другим мјестима периферије царства. Мапа њиховог распрострањања садржи више од 75 локалитета, од којих је на неким некрополама пронађено и по неколико примјерака. Простиру се од Сасекса у Енглеској, па све до Кавказа и Сасанидског Ирана на Истоку и Горњег Египта на Југу (Riemer, 2000). Тешко је наћи било коју другу византијску копчу која приказује тако масовну продукцију као копче типа Сиракуза.

Копче типа „Бал-Гота“ (Сл 3: 5а, 5б), назване по епонимном локалитету на Криму први је класификовао Вернер (Werner, 1955, 40 Abb. 5). Сусријећемо их дуж читавог Средоземља: у Далмацији, Грчкој, Италији, Египту, Малој Азији, и на Криму, у Мађарској (Vinski, 1974, 28, Csállany, 1954, T. VI, 3; Werner, 1955, број 1-8; Garam, 2002, сл. 34.1). У најближем окружењу пронађене су у Будви и на Свачу, гдје су два примјерка нешто другачије украшена, са кружићима на горњем дијелу (Милинковић, 2005, 310; Јанковић, 2007, сл. 13/12, сл. 28/5). У Стону је овај тип копче пронађен заједно са лучним привјеском «команског типа» (Vinski, 1974: T. 20.6). Ђ. Јанковић их помјера изразом у 8., а употребом до прве половине 9. вијека (Јанковић 2007, 75). У Атини су „Бал-Гота“ копче датоване од друге половине 7. до прве половине 8. вијека (Natalia Poulou et al 2017). У оквиру Комани – Кроја културе констатована је на некрополи Комани (Spahiu, 1971: T. 5. 12). Датуму се од 7. вијека, до оних „Бал-Гота“ копчи пронађених на Криму, које иду чак и до 9. вијека (Айбабин, 1982, 176).

Једноставна елипсоидна бронзана пређица ливена у калупу веома је често заступљена на рановизантијским налазима (Сл. 3: 2). Има наглашено лежиште за трн на предњој страни и стањену осовину, на задњој. Копча сличног изгледа је пронађена у Мијелама (Загарчанин,

initially distinguished as Syracuse type by Werner (Werner, 1955, 37), while in more recent times they are also identified as Schulze-Dörrlamm's type D 12 (Schulze-Dörrlamm 2007, 9). There are several variants of these Byzantine buckles, the Stari Ulcinj example belongs to variant 2, according to its ornaments. The mount is decorated as two semi-palmettes in shallow relief. The central motif is a stylized flower between the palmettes. They are found throughout the Mediterranean, as well as other parts of the periphery of the Empire. The map of their distribution contains more than 75 sites, some of them containing several examples. They have been found in Sussex in England, to the Caucasus and Sassanid Iran to the East, as well as Upper Egypt in the South (Riemer 2000). It is difficult to find another Byzantine type of buckles that was produced as much as the Syracuse type.

The Bal-Gota belt buckle (Fig. 3: 5a, 5b) is named by the eponymous site in Crimea, initially classified by Werner (Werner 1955, 40 Abb. 5). They are found throughout the Mediterranean: in Dalmatia, Greece, Italy, Egypt, Asia Minor, Crimea, as well as in Hungary (Vinski 1974, 28, Csállany 1954, T. VI, 3; Werner 1955, број 1-8; Garam 2002, сл. 34.1). In the vicinity they are discovered in Budva and Svač, where two differently decorated examples were identified, with circles on the upper part (Милинковић 2005, 310; Јанковић 2007, сл. 13/12, сл. 28/5). One example was discovered In Ston in Pelješac, with an arched pendant (Вински 1974: T. 20.6), of the "Komani" type. Dj. Janković moved their dating toward the 8th century, while he considers their usage span to cover the first half of the 9th century (Јанковић 2007, 75). In Athens, the Bal-Gota type of buckles are dated to the second half of the 7th and the first half of the 8th century (Natalia Poulou et al 2017). In the area of the Komani-Kruja culture they have been recovered from the necropolis of Komani (Spahiu 1971: T. 5. 12). They are dated to the period between between 7th and 9th century, based on the examples from Crimea (Айбабин 1982, 176).

Mold-cast bronze buckle are very common among Early Byzantine finds (Fig. 3: 2). They have a pronounced prong setting on the front side and a thin base for the needle on the back side. Similar buckle was discovered in the necropolis at Mijela (Загарчанин 2018, 121, T1: 4). There are similar ones in Kruja, dated to the 7th century (Animali,

2018, 121, T1: 4). Сличних има у Кроји, датованих у 7. вијек (Animali, Spahiu, 1979/80: 103, T11/8; Nallbani, 2005, 274, sl.2). Елипсоидне пређице са равном осовином, или облику слова «В» врло су заступљене у предјелу Западне Русије, пред крај 5. и почетком 6. вијека (Бајан, Каргаполчев, 1989. стр. 30, сл. 1-34, стр. 31, сл. 2, стр. 33, сл. 3). Постоје налази пређица на «Чирјуртсковском гробљу» (Гавритухин, Обломски, 1996, 262 Т80-32, 33), које веома подсећају на овај налаз. Сродне су пређицама пронађеним у Арадацу (Мркобрад 1980, 70-12) као и источноготским из Обровца, Страњана и околине Сплита (Мркобрад, 1980, XXVIII, 10, 11, 12) и лангобардским из Стопиче (Мркобрад, 1980, 60, 15).

Зооморфна бронзана фибула је рађена ливењем у калупу, док су кружни украси утиснути укуцавањем (Сл. 3: 3а, 3б). Ради се о фибули са представом коња са повијеном главом, на којој су у виду рогића приказани ухо и чело, док су уста и ноздрве обликовани срцолико, а приказан је и благо наглашени подбрадак. Сједло је у виду два стилизована рога, док је бедрени дио повијен заједно са репом. Све четири ноге коња ослањају се на правоугаони оквир, помоћу којег фибула добија своју чврстину. Полеђина фибуле је равна, са два правоугаона држача за гвоздену иглу од које су остали само оксидирани трагови. Веома слична фибула пронађена је у Љешу, заједно са крчагом, ножићем, пређицом и прстеном (Nallbani, 2007, сл. 13). Доњи дио, глава и тијело фибуле су слично обликовани и нема сумње да потичу из исте радионице. Разлика између ова два комада лежи у томе што је на леђима коња птицолика фигура приказана у покрету. Разазнаје се округла птичија глава са кљуном, тијело које се завршава репом и ноге које се ослањају на сједло коња. Фибуле у облику коња са пунктираним кружићима на простору Јужне Италије пронађане су у: Кутрофиану (Саленто), Венузиу (провинција Базиликате), Пјетра Дуранте (провинција Авелино) и Атели (провинција Базиликате), и датују се у 7. вијек. Двије су пронађене у провинцији Марке, у лангобардским гробовима 6-7. вијека, и чувају се у музеју Асколи Пићено (Arthur, 1996, 434; Profumo, 1995, 19/105; 20/106). Од ове двије фибуле у облику коња, једна готово идентична фибули из Старог Улциња (Profumo, 1995, 20/106). У Италији су пронађене и друге варијанте оваквог типа фибуле, оне са

Spahiu 1979/80: 103, T11/8; Nallbani 2005, 274, sl.2). Elipsoidall ol ovoid buckle with a flat base of shape B are very common in the area of Western Russia before the end of the 5th and the beginning of the 6th century (Бајан, Каргаполчев 1989, str 30, sl. 1-34, str. 31 sl. 2, str. 33 sl. 3). There are also similar examples of buckles from the necropolis of Čirjutsk (Гавритухин, Обломски 1996, 262 Т80-32, 33). Similar type are also discovered in Aradac (Мркобрад 1980, 70-12), the East Gothic ones from Obrovac, Stranjane and the vicinity of Split (Мркобрад 1980, XXVIII, 10, 11, 12), as well as the Langobard example from Stopic (Мркобрад 1980, 60, 15).

The zoomorphic bronze fibula (Fig. 3: 3a, 3b) was cast in a mold, while the circular decorations were achieved by incision. It is a fibula with the representation of a horse with a bent head, in which horn-shaped ears and forehead are visible, while the mouth and nostrils are heart-shaped, with a mildly pronounced chin. The saddle is represented with two stylized horns, while the thighs are bent with the tail. All four legs of the horse are fixed on a rectangular frame, through which the fibula acquires its firmness. The phallus of the horse is visible, implying a certain symbolic meaning. The back-side of the fibula is flat, with two rectangular holders for the iron needle from which only oxidized traces remain. A similar one was discovered in Ljesh, with a ornithomorphic mount, a knife, buckle and a ring (Nallbani 2007, сл. 13). The lower part, the head and the body of the fibula are similarly shaped, and there is no doubt that they most probably originate from the same workshop. The difference between these two examples is in the representation on the back of the horse, a bird-like figure in movement. A circular bird's head with a beak (?) can be distinguished, the body ending in a tail and feet reclining on the saddle of the horse. Horse-shaped fibulae decorated with incised circles have been discovered in Cutrofiano (Salento), Venusio (Basilicata), Pietra Durante (Avellino province) and Atella (Basilicata), dated to the 7th century. Two were recovered in the Marche province, in Langobard burials from the 6th and 7th century, kept in the museum Ascoli Piceno (Arthur 1996, 434; Profumo 1995, 19/105; 20/106). Out of these two horse-shaped fibulae, one is almost identical to the fibula from Stari Ulcinj (Profumo 1995, 20/106). In Italy, different variants of this type

Сл. 3. Метални налази из Старог Улциња / Fig. 3. Metal findings form Stari Ulicnj.

двije наспрамно постављене коњске главе: у Куторфиану, на Југу Италије, и близу Роверета, на локалитету Торето, на сјеверу. Обје се доводе у везу са византијско-лангобардским културним додирима као и фибуле из музеја у Асколи Пићено (Arthur, 1996, 434).

Налаза са коњским приказом има у Салони (Вински, 1974, ТХ, 1-5), али ни приближно нису оваквог карактера и начина обликовања. Фибула из Старог Улциња би се могла датовати у оквиру контекста наведеног налаза „Комани-Кроја“ културе из Љеша, а то значи, израдом у другу половину 7. вијека, употребом касније.

Бронзана копча (Сл. 3: 4а, 4б) типа D 20 (Schulze-Dörrlamm, 2007, 191, 192, sl. 169, 170, 171). Копча је профилисана са обје бочне стране, док је на крају украшена рецкама. Преко горње површине урезан је мотив у облику слова Х (Andreaskreuz), док је испод саме пређице перфорација за качење бронзане игле. На полеђини се налази једна правоугаона закачка за каиш.

Истом појасном асортиману припада и један украсни оков у облику „пропелера“, који својим особинама, као што су нарецкани крајеви и ширина која одговара ширини окова копче, вјероватно припада истој опреми (Сл. 3: 6а, 6б). Према досад расположивој литератури ове копче нису познате на простору источнојадранске обале, али су прилично заступљене на медитеранским локалитетима. Има их у Грчкој: на Самосу (Gimnasium, гроб 5), у маузолеју базилике у Кранеиону на Коринту, гдје су датоване новцем Константина II (641-668); затим у Атини, Платеји, и Каракониси. На Криму је пронађена у Скалистоје (гробница 354), заједно са копчом типа «Сиракуза»; затим у Ески Кермену (гроб 257), гдје је констатована у предјелу појаса дјечијег скелета, у Херсону, Лучистоје (гроб 10) и Ужену. У Малој Азији има три примјерка, а пронађене су у Риму на локалитету Крипта Балби и Кјарамонте-Гулфи, као и на Сицилији (Schulze-Dörrlamm, 2007, 190, 191, абб. 67).

Једнодјелна појасна копча рађена од бронзе у калупу са оковом у виду три спојене алке. Ова дјелимично очувана копча се на основу аналогија може упоредити са копчом из гроба 33 у Букелу у Мирдитама (Animali, 1971, Т VII/1), из чега закључујемо да је пређица имала елипсоидни облик са лежиштем за кратак трн на средини. У гробу 34, такође у Букелу, пронађени

of fibulae have been identified, with the decoration with two facing horse-heads: in Cutrofiano, in the south of Italy; and near Rovereta at the site of Toretto in the North Italy. Both are connected with the Byzantine-Langobard cultural interchange, as well as the fibulae from the museum of Ascoli Piceno (Arthur 1996, 434).

Finds with horse representation were also discovered in Salona (Вински 1974, ТХ, 1-5), but not even remotely close to the character and manufacture to the previous ones. The fibula from Stari Ulcinj could be dated in the context of the Komani-Kruja culture from Lesha (Lissos), implying a manufacture in the second half of the 7th century, and consequent later usage.

The bronze buckle (Fig. 3: 4a, 4b), type D 20 (Schulze-Dörrlamm 2007, 191, 192, sl. 169, 170, 171). The buckle is profiled on both sides, while at the end it is decorated with shallow incisions. Over the upper surface of the buckle a X-shaped motif is incised (Andreaskreuz), while under the buckle there is a perforation for the enclosement of a bronze needle. On the back there is a rectangular hook for the belt. In the same belt assortment an additional decorative propeller-shaped bronze applications was identified; according to its incised endings and width of the buckle, it is most probably that belonged to the same equipment (Fig. 3: 6a, 6b). These type of buckles are found in Greece: on Samos (Gimnasium, Grave 5); in the Mausoleum basilica in Kraneion at Corinth they are dated to the 7th century according to coins minted during the reign of Constantine II (641-668); in Athens, Plateia and Karakonisi. In Crimea it has been discovered in Skalistoje (tomb 354), along a Syracuse type buckle; in Eski-Kermen (grave 257), where it was found in the belt area of a child's skeleton, in Chersonesus, Luchyste (grave 10) and Uzena. There are three samples in Asia Minor, while in Rome they were discovered in Crypta Balbi and Chiaramonte-Gulfi, as well as Sicily (Schulze-Dörrlamm 2007, 190, 191, абб. 67).

The one-piece belt buckle made of bronze in a mould with fittings in the form of the three connected circles (Fig. 3: 9). This partially preserved buckle can find the analogy with the buckle from the grave No. 33 in Bukel in Mirdita (Animali 1971, Т VII/1). Based on this comparison, it is possible to conclude that the buckle had an ellipsoidal shape with a bearing for a short thorn in the middle. In the

су: једна типично «команска» гвоздена фибула и стилизовани зооморфни оков, као и копча у облику жабе (Animali, 1971, 217). Копча у облику жабе, познатија као копча типа Гатер или D 37, према Shultze-Dorllam (Shultze-Dorllam, 1999, 227, 222), датује се у средину 7. вијека, на основу чега можемо потврдити хронологију налаза из Старог Улциња.

Једнодјелна ливена бронзана копча са елипсоидном пређицом и закачком правоугаоног облика (Сл. 3: 8). Горња површина косо профилисаног елипсоидог дијела је украшена линијама око лежишта за иглу и рецама по ободу спољњег руба пређице. Урезивање је изведено након ливења. Једна веома слична копча је откопана у гробу 29 унутар некрополе пронађене у Драчу и датована је новцем Константина II Погоната (Tartari, 1987, 248, TIII 7). Међутим, оваквих копчи за сада нема на простору источнојадранске обале, првенствено у Истри и Далмацији.

Веома значајни налази су и два оловна печата (Сл. 3:7а, 7 б; Сл. 4: 1,2). Први печат садржи инвокативни монограм Богородице Теотокос на аверсу, док је на реверсу круциформни монограм нечијег личног имена. Други је половишно очуван, и на њему се јасно распознаје инвокативни монограм Богородице Теотокос, док је реверс тешко читљив. Грчки натпис је утиснут у три реда, али због оксидације није могуће разазнати о каквом натпису је ријеч. Крстолики монограми са словима на краковима крста, се појављују у 6. вијеку и опстају као доминантна форма све до 10. вијека (Oikonomides, 1985, str. 20).

Још један налаз у оквиру ове групе металних налаза из Старог Улциња је бронзани фолис цара Констанса II Погоната (641-668) и Константина IV (пречник 23 мм, тежина 2.38 грама), рађен у ковницама Сиракузе (Сл. 3: 1, 2). Фолис је без натписа, са Констансом на лијевој и Константином (са круном) на десној страни. Констанс је у војној одјећи и држи дугачки крст. Имеђу оца и сина на реверсу је велико М, док је извише Констанса његов монограм, и слова SCL испод ногу (Сл. 3: 1).

Дуготрајни живот на острву и његова привреда, риблов и производња маслиновог уља, доказани су матријалним подацима, прије свега великом количином уломака амфора различитих медитеранских продукција. Пронађена је и

grave No. 34, also in Bukel, were found: one typically Koman iron fibula and stylised zoomorphic fetter as well as a frog-shaped buckle (Animali, 1971, 217). The frog-shaped buckle, better known as a buckle type Gater or D 37, according to Shultze-Dorllam (Shultze-Dorllam 1999, 227, 222), is being dated to the middle of the seventh of the century.

The one-piece cast bronze buckle with ellipsoidal frame and rectangular hook (Fig. 3: 8). The upper surface of the obliquely profiled ellipsoid section, is ornamented with lines around the needle tray and rivets along the circumference of the outer edge of the frame. The incision was made after casting. A very similar buckle has been excavated in the grave No. 29, inside the necropolis discovered in Drac, and it has been dated with the moneta of Constantine II Pogonat (Tartari 1987, 248, TIII 7). However, these types of buckles have not been found, so far, in the area of the east Adriatic coast, primarily in Istria and Dalmatia.

Two lead seals represent significant finds as well (Fig. 3: 1, 2; Fig. 4: 1, 2). The first one is not very well preserved, although the invocatory monogram of Mother-of-God Theotokos, while the reverse is illegible. The Greek inscription is incised in three lines, but because of the oxidation it is not possible to identify its content. The other seal also has the invocatory monogram of Mother-of-God Theotokos on the obverse, while on the reverse there is a cruciform monogram, most probably of a personal name. Cruciform monograms with letters on the cross appear in the 6th century and survive as a dominant form until the 10th century. (Oikonomides 1985, 20).

An exceptional find in the group of metal finds from Stari Ulcinj is a bronze follis of Constantius II (641-668) and Constantine IV (diam.: 23 mm, weight: 2.38 g), struck in the mint of Syracuse (Fig. 3: 1, 2). The follis does not have an inscription, with Constantius on the left and Constantine (crowned) on the right side (Fig. 3: 1).

The long-life on the Island and its economy, fishing and olive oil production, have been proven by material data, above all with a large number of amphora fragments from various Mediterranean productions. Large quantities of fishing lead have also been found. These are small weights that were used to cast nets and fishing longlines, they are extremely important for reconstructing fishing methods within the established unit in Old Ulcinj

1.

2.

Сл. 4. Оловни печат из Старог Улциња / Fig. 4. Lead seal from Stari Ulcinj.

велика количина олова за рибарење. То су мали тегићи који су служили за бацање мрежа и парангала, изузетно битни за реконструисање начина риболова у оквиру утврђене цјелине на Старом Улцињу. (Сл. 9) Током рекогносцирања, пронађен је и одређени број уломака Гнатија ваза и фрагменти крчага геометријског стила, апулске производње који нас воде до 3-2 вијека прије Христа. Такође пронађени су и разни типови хеленистичких здјела и лонаца рађених на брзом витлу, што још више употпуњује слику о најранијим почецима живота на овом мјесту. Мали број грчких налаза само индицира на општи процес грчке колонизације, и јаке трговачке везе са грчким колонијама на Југу Италије. Нарочито је занимљив један привезак у облику главе вола, изузетне занатске вриједности. Овај апотропејки симбол својом стилизацијом сублимира умјетничке процесе који су започели још у вријеме критско микенске-цивилизације, проширени преко занатства грчких полиса, да би свој коначан облик овај налаз добио током 1. или 2. вијека наше ере.

Недовољно јасна геолошка слика и вријеме одвајања острва од копна онемогућава нам да одгонетнемо однос велике латифиндијске виле на Кручама, неколико стотина метара изнад, на крајњем рубу некадашњег полуострва. Овдје су Мијовић, Перочевић и Машановић открили дио римске виле са мозаиком и датовали је новцима

(Fig. 9). During the archaeological survey, a certain number of fragments of *Gnathia* vases and a fragile mug of geometric style was also found. These pottery fragments were of Apulian production, leading us to the 2-3 century BC.

Also found were various examples of Hellenistic bowls and pots made on a (fast winch/wheel), which further completes the picture of ancient lifestyles in this place. The small number of the Greek finds merely indicates the general process of Greek colonisation and the strong trade links with the Greek colonies in the South of Italy. One pendant in the shape of an ox head, of exceptional craft value, is particularly interesting. This apotropaic symbol, through its stylisation, sublimates the artistic processes that began in the time of the Creto-Mycenaean civilisation, then extended through the craft of the Greek poleis, and gained its final form in the shape of this found object, during the I or II century AD.

An insufficiently clear geological picture and time of separation of the Island from the mainland, prevents us from figuring out the relationship of the large *villa latifundia* in Kručе, several hundred meters above, on the far edge of the former peninsula. Here, Mijović, Peročević and Mašanović had discovered a part of a Roman villa with a mosaic, and dated it with the coins of the Byzantine emperors Anastasius, Justin and Justinian (Mijović 1988), although it was evident that this was a hoard

византијских царева Анастасија, Јустина и Јустинијана (Мијовић, 1988), премда је евидентно да се ради о остави новца током посљедње фазе римске виле, а не о валидном елементу за датовање тако великог комплекса.

Ђутеза у Диношама

Ово илирско и византијско утврђење (Од Алб. Quteze; слов. Градина, Градац), које се налази изнад села Диноше у Малесији (7 км од Подгорице), први пут је археолошки проучено од стране Оливере Велимировић (Велимировић-Жићић, 1986). По својој диспозицији утврђење је типично за период раног средњег вијека јер су њени зидови полегли по ободу врха уклапајући се у општу схему сличних дефанзивних рјешења рефугијалног или стационарног карактера која се прилагођавају затченој конфигурацији терена. У раном средњем вијеку одавде се контролисао веома важан дио комуникације који је од Скадра ишао ка Доклеји.

Византијско утврђење је скоро потковичастог облика и окружује врх брда на западу, истоку и сјеверу, док је на југу праволинијски налегло по правцу обимног гвозденодобског зида акрополе. Укупна дужина бедемског зида износи 116 м и окружује простор од 26 ари (Сл. 7).

Западна кула је потковичасте основе, призидана уз спољни обимни бедем. На југоисточној страни налази се пролаз кроз бедем, а откривени су уклесани степеници који воде у унутрашњост куле. Сјеверна кула је најлошије очувана и препознаје се само потковичаста основа. Комуникација са тврђавом је отворена са југоистока, повезујући унутрашњост куле са тврђавом. Источна кула је потковичасте, или боље рећи петоугаоне основе. Пружа се у дужини од 5,8 м од линије бедемског зида, са улазним вратима широким 0,96 м који се налази са југоисточне, спољне стране, тако да не постоји комуникација са унутрашњошћу (Bugaj et al 2013, 156).

Црква је позиционирана на самој средини утврђења, као централни објекат града, оријентисан у правцу југоисток-сјеверозапад (Сл. 5).² Ради се о веома рустичној једнобродној

² Захваљујем Николи Боровинићу на послатом цртежу, урађеном након археолошких истраживања у оквиру пројекта „Путеви континуитета“.

of coins connected to the last phase of the Roman villa and not a valid element for dating such a large complex.

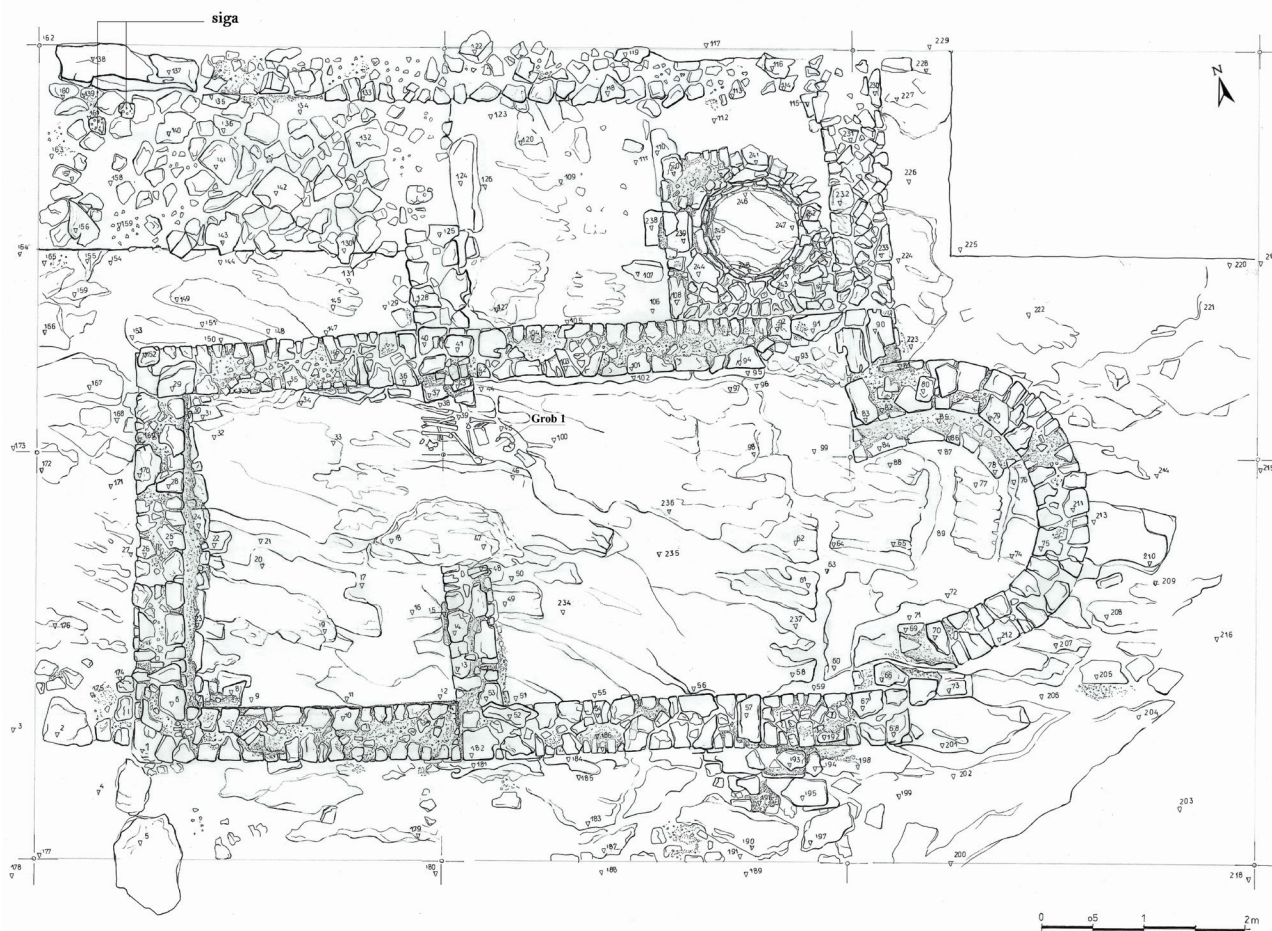
Djuteza near village Dinosh

This Illyrian and Byzantine fort (In Alb. Quteze; slav. Gradina, Gradac), located above the village of Dinosh in Malesia (7 km from Podgorica), was excavated for the first time by Olivera Velimirović (Велимировић-Жићић 1986). According to its disposition, it is a typical fortification from the Early Middle Ages because of the way the walls are made, fitting in the general scheme of similar defensive solutions of refugial or stationary character, adapting to the configuration of the terrain. During the Early Middle Ages it was used to control a very important part of the communication connecting Scodra and Doclea.

The Byzantine fortification has an almost horseshoe shape, and it surrounds the peak of a hill to the west, east and north, while to the south it linearly follows the direction of Iron age wall of the acropolis. The entire length of the fortification wall is 116 m, and it encircles an area of 26 acres (Fig. 7).

The western tower has a horseshoe-shape, connected to the outer fortification wall. To the southeastern side there is a passage through the fortification wall, where stairs have been discovered leading to the inside of the tower (Fig. 7). The northern tower is the least preserved one and only its horseshoe-shape can be recognized. The communication is open from the southeast, connecting the inside of the tower with the fortified area. The eastern tower has a horseshoe, almost pentagonal shape. It is 5.8 m long, with an entrance with a width of 0.96 m, located on its southeastern, outer side, isolating it from the inside of the fortified area (Bugaj et al 2013, 156).

A church is located in the heart of the fortification, as the central building of the town, oriented southeast - northwest. It is a very rustic, single-aisled building, 8.1 X 4.2 m, with a rectangular room added on the northern side, and a wall dividing it in two parts. In the eastern part there is a circular baptismal piscine, while the other enclosed space, open to the west, was most probably the catechumenium, paved in its last phase. On the western side there is a narthex

Сл. 5. План рановизантијске цркве унутар утврђења Ђутеза (цртала Татјана Мијовић).

Fig. 5. Plain of the Early Byzantine church inner the wall of the fortifications Djuteza (draw Tatjana Mijović).

грађевини димензија 8.1 x 4.2 метара, са призданом правоугаоном просторијом са сјеверне стране подијеленом попречним зидом на два дијела. У источном дијелу је кружна баптисмална писцина, док је у другом простору, отвореном са запада, вјероватно било одјељење за катихумене поплочано у посљедњој фази. На западној страни се налази припрата, приздана уз наос. Чини се да је старија апсида порушена и да је овдје дограђена нова, рустичнија, настала највјероватније у 9. вијеку.

Византијско утврђење 6. вијека одређено је затеченим рушевинама старијег илирског утврђења, са извјесном корекцијом простора. Тако је задржало све предиспозиције карактеристичне како за предантичко, тако и постантичко вријеме, а то су: положај као стратегијски пункт, саобраћајни чвор, привредни услови и сл. (Velimirović Žižić, 1986). Током најновијих истраживања пронађена је извјесна

added to the nave. It seems that the older apse was destroyed to make way for a new, more rustic one, built most probably during the 9th century (Fig. 5).

The Byzantine fortification of the 6th century was distinguished through the identification of the destruction layers of the older, Illyrian fortification, with certain corrections of the concerned area. It kept the predispositions typical for the pre-antiquity and post-antiquity era, such as the position as a strategic point, as well as traffic and other conditions (Velimirović, Žižić, 1986). During the latest excavations a certain amount of Hellenistic material was discovered, in the form of coins of the period, as well as pottery from the 6th century AD, mostly fragments of Late Roman 1 amphorae.

The most significant find in the excavations is a bronze buckle, discovered in a grave inside the church (Fig. 6: 1, 2). The buckle is a variant of Sucidava-Beroe II (Petre, 1987). Although Petre dated them to the 6th century, this type of belt

Сл. 6. Бронзана копча из Ђутезе (Фото: Никола Боровинић) / Fig. 6. Bronze buckle from Djuteza (Photo Nikola Borovinic).

количина хеленистичког материјала, новчићи тога периода, керамика 6. вијека, углавном фрагменти амфора Late Roman 1.

Најзначајнији налаз са ископавања је једна бронзана пређица, откопана у гробу унутар цркве (Сл. 6: 1-2). Копча је варијанта *Sucidava–Beroe II* (Petre, 1987). Иако их је Петре датовао у 6. вијек овај тип копче може датовати и у прву половину 7. вијека, на основу аналогија гроба 7, на гробљу *Szentes-Nagyhegy* у Мађарској, гдје су копче као ове пронађене заједо са једносјеклим аварским мачем, оружје је типично за раноаварски период (570-630.) (Csallány, 1961, str 45-46; XXIII/10-15 8).

Други веома важан налаз из Ђутезе припада остави дрводељског и другог алата из 6-7. вијека (Сл. 8). Ријеч је о девет алатки различитих намјена: 1. Гвоздена тесла са полукружним сјечивом делтоидног облика и чекићем квадратног пресека на задњој страни. У средини је кружни усадник, троугласто раскован са страна (Сл. 8: 1); 2. Гвоздена крамп-сјекира дугачког делтоидног сјечива на предњој страни, са краћом полукружном сјекиром на задњој. У средини је кружни усадник троугласто раскован са страна (Сл. 8: 2); 3. Сјекира продуженог врата која се завршава полукружним сјечивом на предњој и кратким чекићем квадратног пресека на задњој страни. Усадник је кружног облика, са по два троугласто раскована ојачања (Сл. 8: 3); 4. Гвоздена турпија (Сл. 8: 4); 5. Полукружни стру-

buckle can be dated to the first half of the 7th century, based on analogies of Grave 7 of the *Szentes-Nagyhegy* necropolis in Hungary, where buckles of this type were discovered along a single-edged avar sword, weapons typical for the Early Avar period (570-630) (Csallány, 1961, pp. 45-46; XXIII/10-15 8).

Another very important find from Djuteza belonged to a hoard of woodworking and other tools from the 6th and 7th centuries (Fig. 8). There were nine different tools discovered: 1. Iron adze with a semicircular blade with a deltoid shape and a hammer with a square cross section on the back side. In the middle there is a perforation for holder, with triangular extensions on the sides (Fig. 8: 1); 2.?) with a long deltoid-shaped blade on the front side with a shorter semicircular axe on the back side. In the middle there is a circular aperture for the handle with triangular extensions on the sides (Fig. 8: 2); 3. Axe with an elongated neck ending in a semicircular blade on the front, and a short hammer with a square cross section on the back side. The opening is circular, with two triangular extensions on the sides (Fig. 8: 3); Iron rasp (Fig. 8: 4); 5. Semicircular scarpener with a semicircular blade ending on both ends in iron handles (Fig. 8: 5); 6. Iron chisel (?) with a sharp end on one side and a horizontal one on the other (Fig. 8: 6). 7. Smaller iron knife with a mildly curved, deltoid shaped blade and a horizontal upper part (Fig. 8:

Сл. 8. Рановизантијска остава алата из утврђења Ђутеза.
Fig. 8. Early Byzantine tool hoard from the fortification Djuteza.

гач ширег сјечива које се на оба краја завршава уским тулцем за причвршћивање дрвене дршке (Сл. 8: 5); 6. Гвоздено длијето или пробојац (?), са шпицастиим врхом и равно засјеченим крајем по коме се разазнаје угњечење од удараца чекићем (Сл. 8: 6); 7. Мањи гвоздени нож са благо повијеном оштрицом на крају и равним горњим дијелом (Сл. 8: 7); 8. Алатка полумјесечастог облика са двије перфорације на оштрици, која са једне стране има расковано проширење (Сл. 8: 8); 9. Тесла делтоидног облика са кружним усадником, плочасто откована са задње стране (Сл. 8: 9).

Остава из 6. или прве половине 7. вијека има доста, али ћемо овдје поменути само неке. То су оставе дрводељског алата откривене у Босилковцу и Пољанима (Шпехар, Јацановић, 2011; Шпехар, Јацановић, 2014), Рујковцу (Бугарски, Иванишевић, 2013), Градини на Јелици (Милинковић, 2010), Чечену и Гамзиграду (Јанковић, Ђ и М, 1990, 87/39). Дрводељски алат

Сл. 9. Оловни тегови за риболов.
Fig. 9. Lead weights for fishing

7). 8. Tool (?) with a semi lunular shape with two perforations on its blade, widened on one side, with a hole in the middle (Fig. 8: 8); 9. Adze with a deltoid shape and a circular opening, flattened on its back side (Fig. 8: 9).

There are multiple hoards from the 6th and first half of the 7th century in our country, although only several will be mentioned. Hoards consisting of woodworking tools have been discovered in Bosiljkovac and Poljani (Шпехар, Јацановић 2011; Шпехар, Јацановић 2014), Рујковач (Бугарски, Иванишевић, 2013), Gradina на Јелици (Милинковић 2010), Џећен and Gamzigrad (Јанковић, Ђ и М, 1990, 87/39). Woodworking tools have also been discovered as grave offerings in the Late Antique (Early Medieval?) grave 555, from the necropolis of Relja in Zadar (Глушчевић 2015). In Bosiljkovac an adze with a hammer was discovered, dated to the 3rd - 4th century, type A according to Popovic (Поповић 1988, 52), although the authors noticed that the analogous parallels come from Boljetin and Caričin Grad, dated to the 6th century (Шпехар, Јацановић 2011, 30). In the tool hoard in Poljani there were two adzes with a hammer discovered, type A, widely dated between the 4th and 7th century (Шпехар, Јацановић 2014, Т IV, 14, 15). The adzes from hoards belonging to the beginning of the 7th century from Gradina на Јелици (Бугарски, Иванишевић 2013, сл. 7 12, 13, 21, 22), are very different from the adzes from the Cuteza hoard, primarily because of the lack of the hammer on the back side, but also because of the manner of forging of the deltoid shaped blade. The Adze from Djuteza is almost the same as the one

је пронађен и у оквиру прилога касноантичког (раносредњовјековног?) гроба 555 са некрополе у Рељи у Задру (Глушчевић, 2015). У Босиљковцу је пронађена једна тесла са чекићастим завршетком одређена у 3-4 вијек: тип А према Поповићу (Поповић, 1988, 52), али аутори примјећују да одговарајуће паралеле потичу из Бољетина и Царичиног града, и датују се у 6. вијек (Шпехар, Јацановић, 2011, 30). У остави алата у Пољанима забиљежено је присуство двије тесле са чекићастим завршетком, тип А, које се широко датују од 4. до 7. вијека (Шпехар, Јацановић, 2014, Т IV, 14, 15). Налази тесле из остава с почетка 7. вијека из Градине на Јелици (Бугарски, Иванишевић, 2013, сл. 7 12, 13, 21 22) умногоме се разликују од тесле из Ђутешке оставе, како због недостатка чекићастог завршетка, тако и због начина искивања делтоидног сјечива. Тесла из оставе у Ђутези је готово иста као тесла из Суперсана (Supersano), са друге стране јадранске обале, у Апулији, гдје се датује у другу половину 10. вијека, премда аутор напомиње да је типичнија балканским налазима, него Италији или Медитерану уопште (Arthur, 2012, fig. 4 fig. 5). У гробници тесара у Рељи, тип тесле је нешто другачији од тесле из Ђутезе, и има нешто дужи чекићаст завршетак. Аутор је датује у 3-4 вијек (Глушчевић, 2015, сл. 10-11, 60).

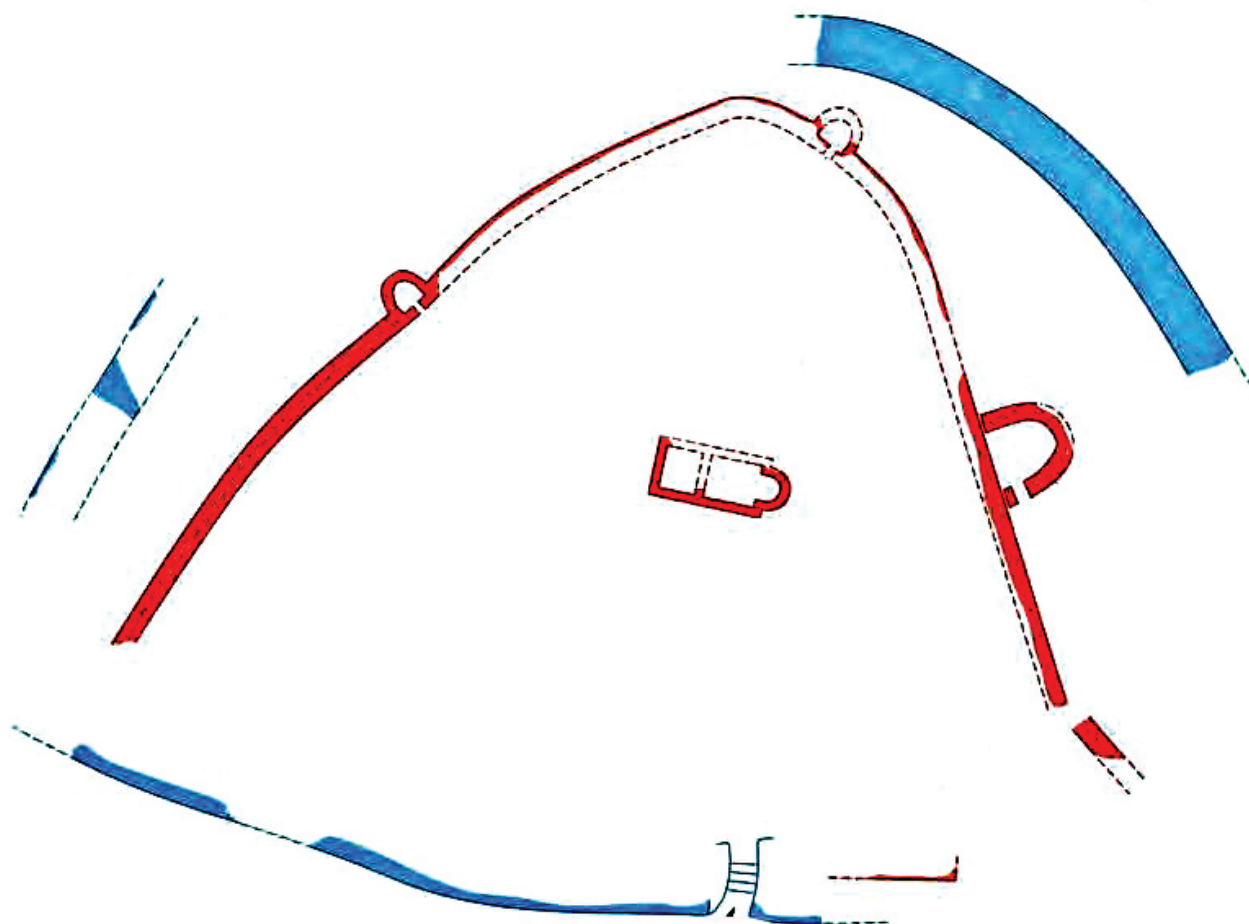
Крамп-сјекира (Сл 8: 2) је вишенамјенска алатка која се користила још у доба антике под називом *securis-dolabrata* или *dolabra* (Поповић, 1988, 58). У остави из Рујковаца су пронађене двије (Бугарски, Иванишевић, 2013, сл. 1/1, 150), с тим што се друга (Бугарски, Иванишевић, 2013, сл. 1/1, 150) по свему судећи не може уклопити у типологију крамп-сјекире из Ђутезе, а разлози су непостојање делтоидно раскованих ојачања и дугачка сјекира, која овдје много више подсјећа на класични крамп него што је то случај са примјером са градине у Диношама. Примјерак из Горњег Стреоца је можда најприближнији изгледу крамп-сјекире из Ђутезе, са наглашеним превојем из раскованог делтоидног ојачања које прелази у кратку сјекиру благо заобљене оштрице, а делтоидни лист крампе је нешто ужи, него претходни налази (Иванишевић, Шпехар, 2005, фиг. 6/4). Има их у рановизантијским утврђењима на ушћу Слатинске ријеке и Дијани (Шпехар, 2007, 392, 397) као и у Пољанима (Шпехар, Јацановић, 2014, Т1, 2, 3) гдје се доста разли-

from Supersano, on the other side of the Adriatic coast, in Apulia, where it is dated to the second half of the 10th century, although the author mentions that it is more similar to finds from the Balkans, than those in Italy and the Mediterranean (Arthur 2012, fig. 4, fig. 5). In a tomb in Relja, a type of adze a little bit different from the one from Cuteza was discovered, with an elongated hammer extension on its back side. The author dates it to the 3rd - 4th century (Глушчевић 2015, сл. 10-11, 60).

A mattock-axe (Fig. 8: 2) is a versatile tool used in antiquity, under the name *securis-dolabrata* or *dolabra* (Поповић 1988, 58). In the Rujkovac hoard two were discovered (Бугарски, Иванишевић 2013, сл. 1/1, 150), the second one not really analogous to the one from Cuteza (Бугарски, Иванишевић 2013, сл. 1/1, 150). The reasons are the non-existent triangular extensions and an elongated axe, which is reminiscent more of a classical pickaxe than the one from the Gradina in Dinoša. The example from Gornji Streoc is perhaps the one that is most similar to the mattock from Cuteza, with a pronounced part from the deltoid extension, continuing into a short axe with a mildly rounded blade, while the deltoid shape of the pickaxe is narrower in comparison to the previously mentioned finds (Иванишевић, Шпехар, 2005, 6/4). They are also found in Early Byzantine fortifications on the mouth of Slatina river and Diana (Шпехар 2007, 392, 397), as well as Poljani (Шпехар, Јацановић 2014, Т1, 2, 3) where they are significantly different than the find presented here.

Scarpers are surely the most spread out tool in the Early Medieval hoards (Curta 1997, 211-268). In antiquity they are mentioned as a group of tools under the name of *scaprum* (Поповић 1988, 114). They are usually semicircular, almost flat blades, with two TRN forming a 90 degree angle, such as the example from Caričin Grad (Bavant, Ivanišević 2003, Pl. XLVII, 1), bent in a semicircular shape with handles and a slightly curved blade, as the example from the Early Byzantine fortification of Diana (Шпехар 2010, кт. 431), or the two examples from Gradina na Jelici (Васић 2017, 176, кат. 312, 313). STRUGAC are also found in Gamzigrad, in hoard no. 3 (Бугарски, Иванишевић 2013, 140, 141).

Until recently, Early Medieval axes, tools and weapons from Montenegro were not familiar. Only the ones from Mijela (Zagarčanin 2018, 129, сл. 7)

Сл. 7. Основа рановизантијског утврђења Ђутеза (Бугај и остали).
 Fig. 7. Plain of the Byzantine fortifications Djuteza (Bugaj et al).

кују од овог налаза.

Стругачи су засигурно и најраспрострањенији алат међу раносредњовјековним остацима (Curta, 1997, 211-268). У античко вријеме помињу се као група оруђа под заједничким именом *scaprum* (Поповић, 1988, 114). Обично су то полукружне, скоро равне оштрице, са два трна постављена наспрамно под правим углом, као у Царичином граду (Bavant, Ivanišević, 2003, Pl. XLVII, 1), полукружно савијени са ручкама извише закривљене оштрице, као из рановизантијског утврђења у Дијани (Шпехар, 2010, кт. 431), или два примјерка са градине на Јелици (Васић, 2017, 176, кат. 312, 313). Стругача има у Гамзиграду, у остави број 3 (Бугарски, Иванишевић, 2013, 140, 141).

До скоро се о раносредњовјековним сјекирама, или уопште о оружју и алату, на

were published, three axes that were chance finds, discovered by locals. In the last several years, the finds of the publicist S. Vučinić², found on one of the draughts of Zeta, with the name *Pod Milovu Luku*, discovered during one of his many amateur research activities, 23 battle axes which will be briefly commented here, including the find of an Early Medieval axe with a widened blade, from the Illyrian-Roman and Late Antique-Early Medieval fortification of Oblun on the Skadar Lake.

The draught *Pod Milovu Luku* that contained 23 axes, is located in a spot where the road to Doclea passed. The axes are very well preserved, most probably as a result of their position on the sandy

² I would like to use this opportunity to express gratitude to S. Vučinić for the use of weapons, partially analyzed in the paper: Летопис и предање, слике сјекира и тумачење материјала.

простору Црне Горе, није знало скоро ништа. Објављени су само налази из Мијела (Zagarčanin, 2018, 129, сл. 7), и то три сјекире пронађене случајно од стране мјештана. Последњих година изванредну пажњу међу археолозима у Црној Гори привукли су налази публицисте С. Вучинића, који је на једном од газова Зете, који и носи назив „Под Милову Луку“, извадио током једног од својих многобројних аматерских истраживања 23 бојне сјекире којих ћемо се овде укратко дотаћи, заједно са налазом раносредњовековне сјекире из утврђења Ђутеза (у оквиру оставе алата), и једним примјерком сјекире са проширеним сјечивом, из илиро-римског и касноантичко-раносредњовековног утврђења Облун на Скадарском језеру.

Газ *Под Милову Луку*, из кога је извађено 23 комада сјекира, налази се на мјесту преко којег је водио пут до оближње Доклеје, и даље ка унутрашњости. Сјекире су изузетно добро очуване и сачуване што је резултат њиховог лежања у пјесковитом дну на дубини од око 7 метара, што је спријечило корозију. На основу одређених особина појединачних налаза, покушали смо да направимо одређену типологију ових налаза како бисмо одредили њихово датовање.

Тип I (Сл. 10: 1-4)

Сјекире уског продуженог врата са полумјесечастим или равним сјечивом, троугласто раскованих ојачања око усадника и чекићастог завршетка, једне су од најраспрострањенијих типова сјекира 7-9. вијека, а у нешто измјењенијим облицима и касније. Овом типу припада сјекира из Мијела (Zagarčanin, 2018, 57, сл. 6), као и сјекира унутар оставе у Ђутези (Сл. 10: 3). Према распореду налазишта ове врсте сјекира најближи су нам „комански“ примјери који се сријећу у великом броју на локалитетима у сјеверној и централној Албанији (Spahiu, 1969, Tab. III/4; Spahiu, 1971, Tab. I/4, 236, fig. 3; Ugolini, 1907, fig. 37, pg 48, 12; Nallbani, 2014, fig. 14; Prendi, 1980, T 3/13). Сличних особина су оне на великоморавском простору, на локалитетима: Боршице, Бошовице, Брно, Брецлав, Држовице, Хлук (Достал, 1966, T/15, 6-14). Међу сјекирама у Хрватској једна је скоро извјесно овог типа, пронађена у

bottom at a depth of around 7 meters, preventing corrosion. Based on certain characteristics of the finds, an attempt has been made to determine a certain typology of these finds so that we could determine its dating and their possible cultural affiliation.

Type I (Fig. 10: 1-4)

Axes with a narrow, elongated neck with a crescent-shaped or flat blade, triangular extensions around the opening and a hammer, are one of the most common types of axes in the period between the 7th and 9th century, while in a slightly changed variants, they were used even later. The axe from Mijela belongs to this type (Zagarčanin 2018, 57, сл.6), as well as the axe from the Cuteza hoard (Fig. 10: 3). According to the find location of these types of axes, the Komani examples are the closest, discovered in great numbers on sites in northern and central Albania (Spahiu 1969, Tab. III/4; Spahiu 1971, Tab. I/4, 236, fig. 3; Ugolini 1907, fig. 37, pg 48, 12; Nallbani 2014, fig. 14; Prendi 1980, T 3/13). Similar characteristics are found in examples from the area of Great Moravia, on the following sites: Boršice, Bošovice, Brno, Breclav, Držovice, Hluk (Хруби Т. 15, 6-14). In Croatia, there is at least one axe that belongs to this type, discovered in Biskupija (Белошевић 1980, T XXXIII, 3), close to the finds from the graves of Avars and Slavs of the First Khaganate in Lovčenc, Bijelo Brdo, Vrbas, as well as Avars of the second wave: in Zemun, Popovac, Slankamen (Мркобрад 1980, LXXX/9-11, TCXXXVIII 1, 2). From this group of finds, a variant Ib can be distinguished (Fig. 10: 2, 3) - the blade has a crescent shape, and it can be compared to the find from Kula Mihajlovac, a Slav settlement dated to 615-680 (Јанковић М и Ђ 1990, 101, 76/5). The variant Ib (Fig. 10: 4) with a more deltoid shaped neck, ending in an almost flat blade, is also discovered in Komani-Kruja culture (Spahiu 1961, Tab. I/1), as well as the First Avar Khaganate (Мркобрад 1980, LXXX/8), the site of Naretski Novaci (Симони 1983, 251, T1/3). Dostal classified similar axes in group II, separating them from the finds in Slav necropoleis of Great Moravia: Drzovila, Hradisko v Kromčize, Luhočovice, Penčin (Dostal 1966, 69, II).

Бискупији (Белошевић, 1980, Т XXXIII, 3), док су блиске налазима пронађеним у гробовима Авара Првог Каганата у Ловћенцу, Бијелом Брду, Врбасу, и Авара Другог таласа у: Земуну, Поповцу, Сланкамену (Мркобрад, 1980, LXXX/9-11, Т СXXXVIII 1, 2). Из ове скупине налаза издвојили смо варијанту Ib (Сл. 10: 2, 3), код које је сјечиво изразито полумјесечасто расковано и можемо га упоредити са налазом из Куле Михајловац, словенског насеља датованог између 615-680. (Јанковић, М. и Ђ. 1990, 101, 76/5). Варијанту Ib (Сл. 10: 4) делтоидније обликованог врата, које се завршава у скоро равно сјечиво. Сријећемо их такође међу сјекирама «Комани-Кроја» културе (Spahiu, 1961, Tab. I/1), код Авара Првог Каганата (Мркобрад, 1980, LXXX/8), и на локалитету Наретски Новаци (Симони, 1983, 251, Т1/3). Сличне сјекире је Достал сврстао у групу II, издвојивши их међу налазима у словенским гробљима Велике Моравске: Дрзовиле, Храдиско в Кромчиже, Лухочовице, Пенчин (Dostal, 1966, 69, II).

Тип II (Сл.10: 5, 13)

Овај тип нема чекићасти завршетак, већ је са задње стране скоро раван; нема ни троугласто раскована ојачања, карактеристична за групу налаза, а врат је делтоиднијег облика од осталих и завршава се равним сјечивом. Ближих аналогја, нарочито у култури „Комани-Кроја“ за сада нема. Слични налази, који се одређују у рани средњи вијек, могу се срести у Словенији. Једна сјекира сличног облика извађена је из ријеке Љубљанице (Knific, 2010, pl. 2, 5), а једна је забиљежена у остави Зидани Габер изнад Михова (Knific, 2010, pl. 4, 9). Скоро идентична пронађена је у гробу 48, у Великој Горици код Загреба, а веома слична у гробу 49, са истог локалитета (Hrvati i Karolinzi 2000, 107, II48 a-b, 108, II 49). Може се рећи да је слична сјекири пронађеној на Јелици, и датује се у 6. вијек (Васић, 2017, стр. 175, кат. 307).

Тип III (Сл. 14: 6-10)

Ово су врло карактеристичне сјекире по томе што им је врат наглашено преломљен или полукружно пресавијен, што повећава снагу и убојитост удара, па се може окарактерисати као типично ратна сјекира. Такође, карактерише је расковано троугласто ојачање и чекићасти

Тип II (Fig. 10: 5, 13)

This type does not have a hammer, and is almost flat on its back side; it does not have the triangular extensions, characteristic for the group, while the neck has a more deltoid shape than the others and ends in a flat blade. There are no analogies, especially in the Komani-Kruja culture. Similar finds determined to the Early Middle Ages were discovered in Slovenia. An axe of a similar shape was pulled out of the river Ljubljanica (Knific 2010, pl. 2, 5), while one was found in the hoard of Zidani gabe above Mihovo (Knific 2010, pl. 4, 9). An almost identical one was found in grave 48, in Velika Gorica near Zagreb, and a very similar one in grave 49 from the same site (Hrvati i Karolinzi 2000, 107, II48 a-b, 108, II 49). It can also be claimed that a similar axe was found at Jelica, dated to the 6th century (Васић 2017, стр. 175, кат. 307)

Тип III (Fig. 10: 6-10)

These are characteristic battle axes, because their neck is sharply broken off or bent in a semicircular shape, increasing the power and tenacity of the hit, so it can be identified as a typical battle axe. Also, they are characterized by triangular extensions and a hammer on the back side. Between the finds from the draught of *Pod Milovu Luku*, there are two distinguishable variants: IIIa (Fig. 10: 6, 8), where the neck is mildly bent; IIIb (Fig. 10: 7, 9, 10), where the neck has a sharply pronounced elbow shape. Two such examples were discovered in hoard 3 from Gamzigrad (Бугарски, Иванишевић 2013, сл. 6: 23, 24), one in the hoard of StraZevo (Бугарски, Иванишевић 2013, сл 2, 5), one with a mildly bent neck on the site Kula Mihajlovac (Јанковић М. и Ђ, 1990, 78, 15) and one in Komani (Ugolini 1927, fig 39, pg. 1, 12). Inside Byzantine fortifications in Đerdap there are four such axes discovered: Ljubičac Glamija or Ušće Slatinske Reke, Hajdučka Vodenica, Dijana, Mihajlovac (Шпехар 2010, кат. 420-431). They are also found in Caričin Grad (Bavant 1990, 225, cat. no 218, pl. XXXVIII/218; Bavant, Ivanišević 2003, XLV/4) and Gamzigrad (Живић 2003: 147, кат. Бр. 289). Among the presented finds, one axe draws more attention (Fig. 10: 7), since it seems that it belonged to an important person, probably of a higher social status. It is exceptionally well made,

завршетак. Међу налазима са газа *Под Милову Луку*, јављају се у двије варијанте: IIIa (Сл. 10: 6, 8) врат је блаже повијен; III б (Сл. 10: 7, 9, 10) врат је оштро наглашеног кољенастог прелаза. Из оставе 3 у Гамзиграду пронађена су два примјера оваквих сјекира (Бугарски, Иванишевић, 2013, сл. 6. 23, 24), из оставе у Стражеву један комад (Бугарски, Иванишевић, 2013, сл. 2, 5), на локалитету Кула Михајловац, пронађена је једна сјекира благо преломљеног врата (Јанковић, М. и Ђ. 1990, 78, 15) и једна у Команима (Ugolini, 1927, fig 39, pg. 1, 12). Унутар рановизантијских утврђења на Ђердапу пронађене су четири: Љубичевац Гламија или Ушће Слатинске ријеке, Хајдучка Воденица, Дијана и Михајловац (Шпехар, 2010, кат. 420-431). Такође, има их у Царичином граду (Bavant, 1990, 225, cat. no 218, pl. XXXVIII/218; Bavant, Ivanišević, 2003, XLV/4) и Гамзиграду (Живић, 2003: 147, кат. бр. 289). Међу приказаним налазима посебну пажњу одвлачи сјекира бр. 7 (сл. 14: 7), по којој се види да је припадала некој значајној особи, која се прилично високо котирала на хијерархијској друштвеној лествици. Уз изузетно добро ковање, лијепу форму врата, сјечива и чекића, она је украшена искуцавањем псеудо звијезде која линијама попуњава поље између раскованих троуглова ојачања, уоквирено са по три рецкасте линије са обје стране.

Тип IV (Сл. 10: 11, 12, 14)

Иако се на први поглед може казати да представљају само варијанту типа I, ове сјекире треба издвојити у засебну групу. До сада нити један тип ових сјекира није забиљежен јужније од Маринброда код Сиска (Filipec, 2010, 136-138, sl. 2, sl. 3). Појављују се веома често у гробовима аварског периода, гдје се по облику разликују оне ужег сјечива од оних са ширим сјечивом. Она је веома слична мађарској сјекири – *фокошу*, која је идеална у контактаној борби коњице (Filipec, 2010, 138). Овакав тип сјекире је пронађен у Девинској Новој Веси, у гробу 95 (Eisner, 1952, 2003, 30, 31, T/107). Значи, јављају се међу гробљима 7-8. вијека, на моравским гробљима 9. вијека и међу мађарским налазима 9-11. вијека, и свакако припада оружју номадских народа, прије свега Авара (Filipec, 2010, 140).

has a nice shape of the neck, blade and hammer, and is decorated with incisions in the shape of pseudo-stars, filling the space between the triangular extensions, framed with three incised lines on both sides.

Type IV (Fig. 10: 11, 12, 14)

Although it seems that they are only a variant of Type I, these axes should be treated separately. So far none of these types of axes has not been discovered to the south of Marinbrod near Sisak (Filipec 2010, 136-138, sl. 2, sl. 3). They appear very often in Avar period graves, where the width of the blades distinguishes two variations, one with a narrow, and one with a wider blade. It is similar to the Hungarian *fokos* axe, ideal for the battles of cavalries (Filipec 2010, 138). This type of axe was discovered in Devinska Nova Ves, in grave 95 (Eisner 1952, 2003, 30, 31, T/107). It leads to the conclusion that they appear in graves of the 7th and 8th century, in Moravian graves of the 9th century, and among Hungarian finds of the 9th - 11th century, belonging to nomadic peoples, especially Avars (Filipec 2010, 140).

Type V (Fig. 10: 15-22)

In the fifth group the so called bearded axes (from the german word *bartaxt*), with a one sided widened blade, triangular extensions around the opening and a hammer extension on the back, shorter or longer. They more or less appear in the Roman empire, and in the Early Middle Ages they represent one of the most spread lethal axes in Europe. These samples mostly rely on Komani finds, since the shape and manufacture seem to belong to the same workshops (Spahiu 1969, T3/1,2,3; Spahiu 1971, T1/2, 3, TII/1-3; Spahiu, Komata 1975, 6; Nallbani 2007, sl. 13; Zagarčanin 2018, sl. 6, 55, 56). The still open question of dating this cultural group does not allow precise chronological determination, but it will contribute toward placing them in a wider context, based on various approaches to dating, appearing in the complicated processing of this material by multiple authors, most often widely between the 6th and 9th century. Bearded axes of this type are very common in Moravia in the 9th century, distinguished in types IIIa and IIIb by Dostal (Dostal 1966, 69). In Croatia

Сл. 10. Бојне сјекире из газа ријеке Зете, мјесто се зове „Под Милову Луку“.
 Fig 10. Battle axes from drought of the river Zeta, the name of the place is „Pod Milovu Luku“.

Тип V (Сл. 10: 15-22)

У пету групу смјестили смо тзв. брадате сјекире (по њемачкој ријечи *bartaxt*), или сјекире једнострано проширеног сјечива, троугласто раскованог ојачања око усадника, и чекићастог завршетка, краћег или дужег. Оне се у мањем или већем обиму јављају од Римског царства, да би у раном средњем вијеку биле једне од најраспрострањенијих убојних сјекира у Европи. Наши примјерци се највише ослањају на "команске" налазе, јер су по облику и начину израде, чини се, из готово истог радионичарског круга (Spahiћ 1969, T3/1,2,3; Spahiћ, 1971, T1/2, 3, TII/1-3; Spahiћ, Komata, 1975, 6; Nallbani, 2007, sl. 13; Zagarčanin, 2018, sl. 6, 55, 56). Још увијек отворено питање датовања ове културне групе не дозвољава нам да временски определијелимо "команске" сјекире у један вијек, или прецизније, већ ћемо их ставити у шири контекст, на основу различитих приступа временског опредјељивања, које се јавља у сложену процесу обраде овог материјала од стране многих аутора, од 6. до 9. вијека. Брадате сјекире овакве врсте су веома честе у Моравској 9. вијека, и то је по Досталу тип IIIa и IIIb (Dostal, 1966, 69). У Хрватској су изузетно ријетке. Постоје двије такве, у Великој Горици крај Загреба, из гроба 9. вијека (Hrvati i Karolinzi, 2000, str. 106, II. 47, grob 17) и Медведичка, такође из истог периода (Vinski, 1977, T XVII). У Моравској се датую углавном у 9. вијек, а нађени су на бројним локалитетима од којих ћемо издвојити Брејслав, Стара Зволнце и Количин: према Досталу класификовани су као типови III аб (Dostal, 1966, 69, IIIa IIIb).

Од шест налаза брадатих сјекира издвојили смо двије варијанте: гдје се сјечиво равно спушта из кратког врата, без троугласто раскованог ојачања и чекићастог завршетка (Va, сл. 10: 14), и оно гдје проширено сјечиво излази из дугачког врата (Vб, Сл. 10: 15-20, 22).

Тип VI (Сл. 10: 23)

Шести тип сјекира карактеристичан је по кољенастом преломљеном врату и шире раскованој полумјесечној оштрици, равној одозго и одоздо. Око кружног усадника су троугласта ојачања, а на крају чекићасти завршетак. Осим из газа *Под Милову Луку* (Сл. 10: 23), објавили смо и случајан налаз из ут-

they are extremely rare. There are two discovered so far, in Velika Gorica near Zagreb, from a grave dated to the 9th century (Hrvati i Karolinzi 2000, str. 106, II. 47, grob 17), as well as from Medvedichak, from the same period (Vinski 1977, T XVII). In Moravia they are dated mainly in the 9th century, discovered at numerous sites, the most significant ones being Breclav, Stara Zvolence and Količin, according to Dostal they are classified as types III аб (Dostal, 1966, 69, IIIa IIIb).

Type VI (Fig. 10: 23)

The sixth type of axes is characteristic by its elbow shape bent neck and a wider crescent shaped blade, flat on both sides. Around the circular opening there are triangular extensions, and on the back side there is a hammer. Along the find from the draught of *Pod Milovu Luku* (Fig. 10: 23), the chance find from the fortification of Oblun on the Skadar Lake is also published (Fig. 10: 24). The forging technique is completely different from the previously mentioned examples. This type of axe was made by combining two parts of the elbow shape bent neck. It was achieved by hammering the back side and consequent insertion of the front part, followed by several hardenings, until both sides are joined. The find from Oblun is separated on this exact spot, so the forging technique is clearly visible. Such an axe was excavated at Komani (Spahiћ 1971, TI/6), while A. Milosevic turned the attention toward it after researching an analogous find from the river Cetina, near Trilj, dating it to the beginning of the 6th century, based on a similar find from Naratski Novaci (Simoni 1982, 252, TII/2). Three similar axes of this type were discovered in an Early Byzantine fortification in Đerdap, Diana (Шпехар 2010, 426-429), one is known from Donji Butorak (Јанковић 1981, 178, sl. 72/b; Шпехар 2010, кат. 230). Still, the find from the draught of the river should be dated in concordance with Komani Kruja culture, in the period between the 7th and 9th century.

If we take into consideration that during this publication a much more complex Byzantine presence was proven, as well as the fortification of the 6th and 7th century on the island of Stari Ulcinj, then the expectation from further systematic archaeological excavations is immense, and offers hope toward a significant impact toward

врђења Облун на Скадарском језеру (Сл. 10: 24). Техника ковања ових сјекира је потпуно друга-чија од технике ковања других сјекира. Наиме, овај тип сјекире се правио из два дијела, који су се спајали на средини кољенасто преломљеног врата. То се постизало раскивањем задњег и уметањем предњег дијела, да би се саставили и калили неколико пута, док се обје стране не сједине. Међутим, налаз из Облуна се управо одвојио на шаву, па се јасно види њена техника израде. Оваква сјекира је откопана у Команима (Spahić, 1971, ТI/6), али је пажњу на њих привукао А. Милошевић, након проучавања истовјетног налаза из корита ријеке Цетине, код Триља, датујући је у почетак 6. вијека, на основу сличног налаза из Наратских Новака (Simoni, 1982, 252, ТII/2). Три сличне сјекире овог типа су пронађене у рановизантијском утврђењу на Ђердапу, Дијани (Шпехар, 2010, 426-429), а један је познат из Доњих Буторака (Јанковић, 1981, 178, сл. 72/б; Шпехар, 2010, кат. 230). Ипак, налаз из газа ријеке треба датovati узевши у обзир цијелу групу, и то понајприје широко, у периоду између 7. и 9. вијека.

Овдје смо приказали новије археолошке налазе из два рановизантијска утврђења. Једног на приморју, а једног у скадарском басену, близу села Диноше у Малесији. Иако су Велики Пијесак, Стари град Бар и Свач највише проучавани у последње вријеме, овдје смо их изоставили због обимности текста, али и постојања већ публикованих радова (Bošković, 1962; Zagarčanin, 2008; Zagarčanin, 2012; Zagarčanin, 2013; Zagarčanin, 2017; Gelichi, Guštin, 2005; Gelichi, 2006; Gelichi, 2008; Gelichi, 2011; Gelichi, Zagarčanin, 2013; Baudo et al 2006). Такође, у раду се помиње један случајни налаз сјекире са Облуна у Скадарском Блату, изузетном одбрамбеном пункту прије и након сеобе Словена, који такође није био предмет овог рада.

Ако узмемо у обзир да смо тек у овој публикацији доказали много комплексније византијско присуство и постојање утврђења у 6-7. вијеку на острву Стари Улцињ, онда је и помисао о томе шта је могуће очекивати даљим систематским истраживањима на сличним локалитетима запањујућа. То је случај са утврђењима Ђутезом и Облуном (дјелимично истраженим, али необјављеним резултатима истраживања), али посебно са градом Сва-

archaeological science. It is the case with the fortifications of Cuteza and Oblun (partially excavated and unpublished), and especially the city of Svač, which is most certainly one of the most significant Early Medieval sites in this part of Europe. This is also true for a neglected part of Montenegrin archaeology, the study of underwater finds of the Zeta river and the Skadar Lake. We have extensively demonstrated how much a river draught, that was part of the communication toward Doclea, can contribute archaeological data from the period between the 7th and 9th century. The finds from *Pod Milovu Luku* imply a new direction of thinking, moving from the area of the Komani-Kruja culture toward the Slavic population of Zeta and vice-versa: mutual influences, multiple contacts that had to be there more than they are represented in modern science (cultural influences, funerary practices, etc.). These implications are practically unknown territory which shall, in the lack of written sources, archaeology could answer some questions, but, this must be preceded by complicated work, starting with new excavations, all the way through publishing unpublished materials from older excavations from the museum depots of Montenegro. The finds from Justinianic times (527-565) all the way through Heraclius (575-641), create an image for the migration of two great Slavic peoples in the provinces of Dalmatia, Croats and Serbs, described by Constantine Porphyrogenitus in his *De Administrando Imperio*. With this, the material culture of the Early Byzantine period in Montenegro becomes much wider, so that we can afford to create a certain archaeological image for the area before the Migration Period. Everything after the first half of the 7th century is still tabula rasa, and requires permanent research, since the question of the Byzantine cities and fortifications from the second half of the 7th until the 10th century is not even remotely clear. I would like to specify the relation of the Slavic kingdom of Doclea (Zeta) with the remaining *Romaioi*, and its consistent expanding toward the sea after the decline of Komani-Kruja culture in the 9th century, discussed in the previous issue of *Nova Anticka Duklja* (Zagarčanin 2018).

The continuity of life on the island of Stari Ulcinj, and its agriculture, fishing and oil production, have been proven by material culture. A large amount of fragments of amphorae produced in

чем, који је засигурно један од најзначајнијих раносредњовјековних локалитета у овом дијелу Европе. То исто важи и за један потпуно занемарен аспект археологије у Црној Гори, а то је проучавање подводних налаза ријеке Зете и Скадарског језера. Видјели смо на, не малом примјеру, колико један малени ријечни газ, преко којег се вршила комуникација према Доклеји, може да пружи археолошких података из времена 7-9. вијека. Налазима *Под Милову Луку* открива се један нов дијапазон размишљања која се узајамно крећу од простора распрострања „Комани-Кроја“ културе према словенском становништву Зете и обрнуто: узајамни утицаји, контакти којих је морало бити више него што се то данас помиње у науци (културна прожимања, фунерарна пракса итд). То је огромна непознаница на коју ће у недостатку писаних трагова, археологија можда наћи одговоре, али, прије тога, предстоји изузетно сложен рад, од нових ископавања и теренске обраде, па све до публикавања материјала који леже необјављени по депоима црногорских музеја. Од налаза из јустинијановог времена (527-565), па до цара Ираклија (575-641), под којим се завршава сеоба два велика словенска народа у провинцији Далмацији, Хрвата и Срба, коју је описао Константин Порфиригенит у свом „О управљању царством“ (*De administrando impero*), материјална слика рановизантијског доба на простору Црне Горе је постала много шира, тако да се већ може сагледати одређена археолошка слика пред великим сеобама Словена. Све након прве половине 7. вијека је још увјек огромна *tabula rasa* која тражи мукотрпно и перманентно истраживање, јер питање византијских градова и утврђења, односно питање ромејских локалитета од друге половине 7. па све до 10. вијека није ни приближно јасно. Посебно би овдје нагласили однос словенске кнежевине Дукље (Зете) са преосталим ромејским становништвом, и њено постепено ширење ка приморју након распада „Комани-кроја културе“ у 9. вијеку, чега смо се донекле дотакли у претходном броју „Нове Античке Дукље“ (Zagarčanin, 2018).

various Mediterranean cities has been identified. The underwater excavations brought to light finds of globular amphorae of Byzantine origin, dated to the period between the 7th and 9th century, in the area of the island harbor. Various pottery from the same period was also discovered (Zagarčanin 2013). On the island a large amount of lead weights have also been discovered, used as fishing weights sinking the fishing nets in water. This information implies other activities regarding agriculture, not only production of olive oil.

The unclear geological framework and the period of the island separating from land, does not allow us to identify the relation of the great villa discovered around the cape of Kruča. Mosaics and rooms from a Roman villa, were incorrectly dated according to coin hoards from the Byzantine emperors Anastasius, Justin and Justinian (Мижовић 1988), since it is evident that the hoards belong to the last phase of existence. The hoard is connected with the general fears of the time, of the Avar and Slavic attacks. On the surface, a certain number of fragments of Gnathia vases, as well as fragments of vessels of the Apulian geometrical style from the 3rd and 2nd century BC have been identified, but in order to be able to comment on the entire area in Hellenistic times, systematic excavations are needed. Hellenistic wheel-made bowls and pots have also been discovered. A certain amount of Greek finds indicates the general process from the period of "Greek colonization", as well as strong trade relations with Hellenistic colonies of *Magna Graecia*. A pendant in the shape of an ox's head, with an exceptional artistic value it is incredibly interesting. This apotropaic symbol, through its stylization, summarizes the manufacturing processes that started in the Cretan Mycenaean civilizations, and spread through the crafts of the Greek poleis, to finally gain its final shape during the 1st and 2nd century AD, during the Roman expansion in this region.

It seems that the Early Byzantine fortification of Stari Ulcinj did not survive the Avar-Slavic attacks, and that the coins of Constantine Pogonatus imply a break in the fluctuation of Byzantine coinage in this region. It does not mean that the Romaioi did not live on the island for at least a hundred more years, and that they did not have contacts with Greek tradesmen, a fact confirmed through the fragments of globular amphorae of the 8th and 9th

century (Zagarčanin, 2013). Such a case along the eastern coast of the Adriatic can be identified on multiple sites, from the close Veliki Pijesak, through the finds of the Tri-conchos in Bar, Mirište in Petrovac and island Prevlaka of Saint Archangel Michael, where from the second half of the 7th until the first half of the 9th century, archaeological data prove the trade with the Byzantine world, meaning that the movement of goods was active in spite of the interruption of the monetary system.

- Айбабин 1990** - А. И. Айбабин, Хронология Могильников Крима позднееримского и раннесредневекового времени, *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, выпуск I, Симферополь, 3-86.
- Айбабин 1982** - А. И. Айбабин, Погребнија конца 7. первој половине 8. в Криму, *Древности эпохи великого преселенија народов 5-8 в.*, Москва. 165-192.
- Anamali, Spahiu 1963** - S. Anamali., H. Spahiu, *Varreza e herëshme mesjetare e Krujës*. Bulletin i Universitetit shtetëror të Tiranës, Seria shkencat shoqërore 2, Tirana, 3-85.
- Arthur 1996** - P. Arthur, *Fibbie e fibule di eta altomedievale dal Salento*, Studie di Antichita, n.9, Salento, 432-438.
- Arthur 2017** - P. Arthur, A hoard of byzantine Ironwork from Supersano (Apulia South Italy) and its Global Conections, *Adriatico altomedievale (VI-IX secolo)*. Scambi, porti, produzioni, a cura di Sauro Gelichi, Claudio Negrilli. Venezia.
- Бајан, Каргаполчев 1989** - И. А. Бајан, С. И. В. Каргаполчев, Образние рифленије пријайни как хроногическ индикатор синхронизацији, *Кратке соопштенија института Археологији*.
- Bavant, Ivanišević 2003** - B. Bavant, V. Ivanišević, *Iustiniana Prima – Caričin Grad*, Beograd.
- Baudo, Grandi, Bagato, Fresia 2006** - F. Baudo, E. Grandi, C. Bagato, S. Fresia, *The fortifications of Bar-archaeological evidence form gate 112, The archaeology of abandoned town*, Sauro Gelichi (ed.), Firenze, 33-82.
- Bugaj, Lutovac, Polak, Trzeciecki 2013** - U. Bugaj, P. Lutovac, Z. Polak, M. Trzeciecki, Relikty konstrukcji murowanych na wzgórzu Ćuteza (Relics of masonry structures on Ćuteza Hill), *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego Tom XXXIV*, Rzeszów, 149-167.
- Бугарски, Иванишевић 2013** - И. Бугарски. В. Иванишевић, Раносредњовековна остава гвоздених предмета из Рујковца, АИ, Старинар LXIII, 132- 152.
- Belošević 1980** – J. Belošević, *Materijalna kultura Hrvata od 7-9 stoljeća*, Zagreb.
- Васић 2017** - М. Васић, Градина на Јелици утврђени центар у Илирику VI века и вишеслојно археолошко налазиште, Уредио Михаило Милинковић, Београд – Чачак.
- Velimirović Žižić 1986** - O. Velimirović Žižić, *Ostaci fortifikacione arhitekture na Gradini Ćuteza u Dinošama kod Titograda, Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije* Materijali XXII, Novi Sad, str. 80-87.
- Vinski 1974** – Z. Vinski, *Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini pred-slavenskog supstrata*, VAHD LXIX.
- Vinski 1977** – Z. Vinski, *Novi ranokarolinški nalazi u Jugoslaviji*, VAM, 3, knj. X-XI, Zagreb.
- Гавритухин, Обломски 1996** - И. О. Гавритухин, А. Обломски, Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст, *Раннеславянский мир*, Вып 3. М, Москва.
- Gluščević 2014** - S. Gluščević, *Grob tesara s nekropole na Relji u Zadru*, Diadora, vol. 28. Zadar, 53-82
- Garam 2001** - E. Garam, *Funde Byzantincher herkunft in der Avarenzeit vom ende des 6. zum ende des 7. Jahrhunderts*, Budapest.
- Gelichi 2006** - S. Gelichi et all, *Stari Bar, Preliminary report, The Archaeology of an Abandoned Town*, The 2006. Project in Stari Bar, Firenze, 113-128.
- Dostal 1966** - B. Dostal, *Slovenski pohrebište za sredni doby na Morave*, Praha.
- Filipec 2010** - K. Filipec, *Vojna sjekira iz Marinbroda na Banovini*, VAMZ, 3.s., XLIII 135-142.
- Csallány 1954** - D. Csallány, *Памятники византийского металлообрабатывающего искусства I*, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, II, 3-4, Budapest, 311-348.
- Živić 2003** - M. Živić *Felix Romvliana: 50 година одгонетања*, Зајечар.
- Загарчанин 2008** - М. Загарчанин, Стари град Бар-Водич кроз вјекове, Бар.
- Загарчанин 2012** - М. Загарчанин, *Ранохришћанска црква на Великом Пијеску*, Бар 2012.

- Zagarčanin 2013** - M. Zagarčanin, *Kasnoantička i ranovizantijska svjedočanstva na prostoru Bara*, Storie di una città. Stari Bar tra antichità ed epoca moderna attraverso le ricerche archeologiche, Stari Bar 5., a cura di Gelichi, S., Zagarčanin, M., Archeologia - Insegnamento di Archeologia Medievale. Dipartimento di Studi Umanistici. Università Ca' Foscari di Venezia.
- Zagarčanin 2013a** - M. Zagarčanin, Podvodno arheološka istraživanja barskog akvatorijuma, Nova antička Duklja IV, Podgorica.
- Zagarčanin 2013b** - M. Zagarčanin, *Kasnoantička i ranovizantijska svjedočanstva na prostoru Bara*, Storie di una Città. Stari Bar tra antichità ed epoca moderna attraverso le ricerche archeologiche, Stari Bar 5, Archeologia - Insegnamento di Archeologia Medievale a cura di Gelichi, S., Zagarčanin, M. Dipartimento di Studi Umanistici. Università Ca' Foscari di Venezia.
- Zagarčanin 2015** - M. Zagarčanin, Antička i ranovizantijska arheološka svjedočanstva na Svetomiholjskoj Prevlaci kod Tivta, Nova antička Duklja VI, Podgorica, 109-157.
- Загарчанин 2015а** - М. Загарчанин, Манастир Ратац и краљица Јелена, Јелена, краљица, монахиња, светитељка. Тематски Зборник радова посвећених краљици Јелени, Манастир Градац, 85-119.
- Zagarčanin 2017** - M. Zagarčanin, *Srednjovjekovni grad Svač. Rezultati iskopavanja 2012. godine i nova zapažanja*. Nova antička Duklja VIII, JU Muzeji i galerije Podgorice, Podgorica.
- Zagarčanin 2018** - M. Zagarčanin, *Ranosrednjovjekovna Nekropola u Mijelama i pitanje "Komani-Kroja" kulture na našim prostorima*; Nova antička Duklja IX, Podgorica 2018, 97-157.
- Ivanišević, Špehar 2006** - V. Ivanišević, P. Špehar, Early Byzantine Finds from Čečan and Gornji Streoc (Kosovo), *Старинар* LV, Београд, 133-158.
- Јанковић 2007** - Ђ. Јанковић, Српско поморје од 7. до 10. столећа, Београд.
- Janković, Janković 1990** - M. Janković, Đ. Janković, *Sloveni u jugoslovenskom Podunavlju*, Muzej grada Beograda, katalog izložbe, Beograd.
- Knific 2010** - T. Knific, Early medieval hoards of Iron items in Slovenia, *Archaeologia Adriatica* IV, 85-99.
- Komata 1979-1980** - D. Komata, Varreza arbërore e Shurdhahut. – Iliria 9-10, Tirane, 105-121.
Les activités professionnelles a Caričin Grad vers la fin du VIe et le début du VIIe siècle d'après les outils de fer, in: *Caričin Grad II*, ed. B. Bavant, V. Kondić, J.-M. Spieser, Belgrade-Rome, 269-306.
- Mrkobrad 1980 - Д. Мркобрад, Археолошки налази сеобе народа у Југославији, Београд.
- Мијовић 1988** - П. Мијовић, Стари Улцињ, Старине Црне Горе, Титоград.
- Милинковић 2000** - М. Милинковић, Резултати археолошких ископавања вишеслојног налазишта у луци Росе 1998 г. са посебним освртом на налаз копче типа «Коринт», Музејске свеске 4/5, Херцег Нови, 26-39.
- Милинковић 2005** - М. Милинковић, Einige Bemerkungen zu spätromanischen Funden in Süddalmatien und Montenegro, *Reliquiae Gentium* teil I, Rahden. 303-317.
- Милинковић 2010** - М. Милинковић, Градина на Јелици- рановизантијски град и средњовековно насеље, Београд, 225-226.
- Mrkobrad 1980** - D. Mrkobrad, Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji, Beograd.
- Nallbani 2005** - E. Nallbani, „Qelqes objeçt parmi plus ancians del la culture Komani“, De l' age du fer au heut Moyen Age, *Archeologie funeraire, princes et elites guerrieres, Actes des tables rondes*, Longroy (31. -2. 9. 1998. et Longroy II, 24.- 25. 7. 1999.) Paris. 173-282
- Nallbani 2007** - E. Nallbani, Urban and rural mortuary practices in Early medieval Illyricum: Some general considerations. *The Material and Ideal. Essayes in medieval art and Achaeology in Honour of Jean-Michael Spieser*, Cutler, A., Papaconstantinou, A. Leiden-Boston. 47-63.
- Petre 1987** - A. Petre, La romanité en Scythie Mineure, Bucureşti.
- Poulou-Papadimitriou, Tzavella, Ott 2012** - N. Poulou-Papadimitriou, E. Tzavella, J. Ott, *Burial practices*

- in Byzantine Greece, Archaeologica, evidence and methodological problems for its interpretation*, Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and History Evidence, U Zrodel Europy. Srod-kowo-Wschodniej/Fruzeit Ostmitteleuropas 1, 1, Krakow-leipzig-Rzeszow-Warsawa, vol. I. 377-428.
- Profumo 1995** - M. C. Profumo, *Le MaRche in eta' Longobarda, La necropoli altomedievalie da Castel trosino Bizantini e Longobardi nelle Marche*, Museo archeologico statle di ascoli Piceno 127-183.
- Simoni 1983** - K. Simoni, *Skupni nalaz oruđa i oružja iz Nartskih Novaka*, BAM 15, Загреб.
- Spahiu 1964** - H. Spahiu, *Gërmimet e vitit 1961 në varrezën e hershme mesjatore të Kalasë së Dalmaces*. – *Studime Historike* 3, Tirana, 71–96., str. 227- 262.
- Spahiu 1971** - H. Spahiu, *Varreza arbërore e Kalasë së Dalmaces*. – *Iliria* 9-10, Tirana, 23–46.
- Spahiu, Komata 1975** - H. Spahiu, D. Komata, *Shurdhah (Sarda), Le cite albanaise medievale fortifiee*. *Iliria* 3, Tirana, 265–338.
- Schülze-Dörrlamm 2009** - M. Schülze-Dörrlamm, *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum, Teil II. Die Schnallen mit Scharnierbeschläg und die Schnallen mit angegossenem Riemendurchzug des 7. bis 10. Jahrhunderts*. Kataloge RGZM 30,2. Mainz.
- Tartari 1984** - F. Tartari, *Një varrezë e Mesjetës së hershme në Durrës*. – *Iliria* 14/1, Tiranë, 227–250.
- Шпехар, Јацановић 2011** - П. Шпехар, Д. Јацановић, *Касноантичка остава алата са локалитета Босиљковац код Кучева, Vimincivm 16, Пожаревац, 25-58*.
- Шпехар, Јацановић 2014** - П. Шпехар, Д. Јацановић, *Касноантичка остава алата из села Пољане код Пожаревца, Зборник Народног музеја у Београду XXII, Београд, 289-317*.
- Špehar 2010** - P. Špehar, *Materijalna kultura iz ranovizantijskih utvrđenja na Đerdapu, Beograd*.
- Ugolini 1927** - L. M. Ugolini, *Albania Antica I*. – Roma, Milano, 39–72.
- Hrvati i Karolinzi 2000, Katalog 1, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, uredio Ante Milošević, Split.
- Curta 1997** - F. Curta, *Blacksmiths, warriors, and tournaments of value: dating and interpreting early medieval hoards of iron implements in Easter Europe*, *Ephemeris napocensis*, VII, 1997, p. 211-268
- Werner 1955** - J. Werner, *'Byzantinische Gürtelschnallen des 6. und 7. Jahrhunderts aus der Sammlung Diergardt'*, *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte* 1, 36–48.